

РОЗВИТОК ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION IN UKRAINE: PROBLEMS, ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Розвиток інклюзивної освіти є важливим аспектом сучасної освітньої політики, спрямованим на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, зокрема тих, хто має особливі освітні потреби. В Україні ця тема набуває дедалі більшого значення у контексті імплементації міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, та забезпечення права кожної дитини на освіту. Проте на шляху до побудови ефективної інклюзивної системи існує низка проблем, які вимагають ґрунтовного дослідження. Вони пов'язані з недостатністю ресурсів, відсутністю належної підготовки педагогів, а також необхідністю змін у суспільному сприйнятті інклюзії. Метою статті є аналіз сучасного стану розвитку інклюзивної освіти в Україні, ідентифікація ключових проблем, оцінка досягнень, а також визначення перспектив її подальшого розвитку. У дослідженні використано методи аналізу нормативно-правової бази, порівняльного аналізу міжнародного досвіду впровадження інклюзії, експертних оцінок, а також кількісного і якісного аналізу статистичних даних. Встановлено, що в Україні спостерігається поступове зростання кількості закладів освіти, які впроваджують інклюзивні практики. Проаналізовано основні досягнення, зокрема покращення нормативно-правового регулювання та підвищення обізнаності громадськості. Водночас ідентифіковано ключові проблеми, серед яких недоліки інфраструктури, недостатня підготовка педагогів до роботи в умовах інклюзії та обмежене фінансування. У статті доведено, що для забезпечення ефективного розвитку інклюзивної освіти в Україні необхідно посилити підготовку фахівців, оптимізувати механізми фінансування, а також інтегрувати міжнародний досвід у національну практику. Перспективи розвитку інклюзії залежать від узгодженості дій держави, освітніх закладів та громадськості у вирішенні існуючих проблем.

Ключові слова: підготовка педагогів, ресурсне забезпечення, адаптація навчаль-

ного середовища, дискримінація, суспільство рівних можливостей.

The development of inclusive education is an important aspect of modern educational policy aimed at ensuring equal access to quality education for all children, including those with special educational needs. In Ukraine, this topic is becoming increasingly important in the context of the implementation of international standards, in particular the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and ensuring the right of every child to education. However, on the way to building an effective inclusive system, there are a number of problems that require thorough research. They are related to the lack of resources, the lack of proper training of teachers, as well as the need for changes in the public perception of inclusion. The purpose of the article is to analyze the current state of development of inclusive education in Ukraine, identify key problems, assess achievements, and determine the prospects for its further development. The study uses methods of analysis of the regulatory framework, comparative analysis of international experience in implementing inclusion, expert assessments, as well as quantitative and qualitative analysis of statistical data. It is established that in Ukraine there is a gradual increase in the number of educational institutions that implement inclusive practices. The main achievements are analyzed, in particular, the improvement of regulatory and legal regulation and raising public awareness. At the same time, key problems are identified, including infrastructure deficiencies, insufficient training of teachers to work in conditions of inclusion, and limited funding. The article proves that to ensure the effective development of inclusive education in Ukraine, it is necessary to strengthen the training of specialists, optimize funding mechanisms, and integrate international experience into national practice. The prospects for the development of inclusion depend on the coordination of actions of the state, educational institutions, and the public in solving existing problems.

Key words: teacher training, resource provision, adaptation of the educational environment, discrimination, society of equal opportunities.

УДК 376:37.018.43:37.091.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.3>

Фенцик О.М.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки дошкільної,
початкової освіти
та освітнього менеджменту
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми. Інклюзивна освіта є важливою складовою сучасної освітньої системи, яка спрямована на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх, незалежно від фізичних, інтелектуальних чи соціальних особливостей. В Україні цей підхід активно впроваджується упродовж останніх десятиліть, стаючи важливим кроком на шляху до створення більш толерантного та рівноправного суспільства.

Попри значний прогрес, розвиток інклюзивної освіти зіштовхується з низкою викликів, таких як недостатня підготовка педагогів, брак ресурсів для адаптації навчального середовища та стереотипи щодо людей з інвалідністю. У той же час,

досягнення, зокрема законодавче закріплення права на інклюзію, розширення мережі інклюзивних класів та закладів, створюють перспективи для подальшого вдосконалення цієї системи.

У цьому контексті важливо проаналізувати сучасний стан, проблеми та досягнення інклюзивної освіти в Україні, а також окреслити шляхи її розвитку для забезпечення справжньої рівності та доступності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У науковому масиві з теми розвитку інклюзивної освіти в Україні є кілька значних прогалин, які потребують подальшого дослідження. Однією з найбільш актуальних є проблема ефективності

програм підготовки педагогів для роботи з учнями з особливими потребами. порушена ця проблема в численних дослідженнях, таких як роботи Крилошанської Л.І. [1], Любунь Ю. [2]. Автори вказують на наявність прогалин у підготовці педагогічних кадрів для роботи в інклюзивних класах. Однак існуючі курси підвищення кваліфікації не відповідають вимогам і не забезпечують вчителів необхідними практичними навичками для ефективної роботи з дітьми з різними типами інвалідності. При цьому проблема полягає не тільки в кількості тренінгів, а й у їхній якості: курси часто орієнтовані на теоретичні аспекти, тоді як практичний досвід роботи з такими дітьми залишається обмеженим. Тому одним із напрямків подальшого дослідження є вивчення реальної ефективності існуючих програм підготовки та створення нових, більш адаптованих до реальних умов навчальних закладів програм. Важливим аспектом є також інтеграція спеціальних курсів з психології, педагогіки та інших суміжних дисциплін, що допомогло б учителям краще розуміти індивідуальні потреби кожної дитини.

Інша важлива проблема, яка потребує додаткового дослідження, стосується регіональних ініціатив щодо впровадження інклюзивної освіти. Відмінності в рівні розвитку інклюзивної освіти між різними регіонами України вже стали предметом досліджень Потапук Л.М. [3], Омельченко А.О. [4]. Вони вказують на значні нерівності в доступі до інклюзивних класів між великими містами та сільськими районами. В той час як у великих містах існують спеціалізовані програми, що підтримують інклюзивність, в малих містах та селах інклюзивна освіта не завжди є доступною через брак ресурсів, недостатню кількість підготовлених педагогів та відсутність належної інфраструктури. Прогалини в цьому напрямку вимагають вивчення практичних ініціатив на місцях, які можуть сприяти розвитку інклюзивної освіти в менш забезпечених регіонах. Важливо дослідити, як місцеві органи влади можуть допомогти в реалізації цих ініціатив, а також оцінити їхню ефективність і стійкість у довгостроковій перспективі.

Особливу увагу також слід звернути на соціальну інтеграцію учнів з особливими потребами, що є ще однією прогалиною в дослідженнях. Ткаченко О. [5] та Гайдаєнко Н.С. [6] у своїх роботах зазначають, що, незважаючи на досягнення в впровадженні інклюзивної освіти, діти з особливими потребами стикаються з суттєвими труднощами в соціальній адаптації. Це включає як соціальне відчуження через стереотипи серед інших учнів і педагогів, так і недостатнє психологічне супроводження з боку шкіл. Відсутність кваліфікованих психологів у школах та недостатня увага до розвитку комунікативних навичок учнів з інвалідністю є проблемами, які потребують комплексного

підходу. Тому доцільно продовжити дослідження на тему психологічної підтримки та адаптації дітей в інклюзивних класах, а також роль соціальних працівників та психологів у створенні комфортного середовища для навчання і розвитку таких дітей.

Нарешті, важливим аспектом є проблема матеріально-технічного забезпечення для інклюзивної освіти. Лоїк Г.Б. [7] та Миколюк А.М. [8] у своїх дослідженнях зазначають, що значна частина українських шкіл не має належних умов для навчання дітей з особливими потребами. Йдеться про відсутність спеціалізованих навчальних матеріалів, адаптованих під потреби учнів з інвалідністю, а також про недостатність інклюзивних технологій, які могли б полегшити навчання таких дітей. Прогалини в цьому напрямку вимагають дослідження існуючих моделей матеріально-технічного забезпечення інклюзивних класів, а також розробки рекомендацій щодо ефективного використання новітніх технологій та інноваційних навчальних матеріалів для забезпечення рівного доступу до освіти для всіх учнів. Вивчення міжнародного досвіду в цьому контексті також може стати важливим внеском у вирішення проблеми.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На основі проаналізованих джерел можна визначити кілька ключових напрямків для подальших досліджень: вдосконалення програм підготовки педагогів для роботи з дітьми з особливими потребами, вивчення ефективності регіональних ініціатив у сфері інклюзивної освіти, розробка нових підходів до соціальної адаптації учнів, а також покращення матеріально-технічної бази для інклюзивного навчання. Ці питання потребують детального вивчення для досягнення реальних змін у системі інклюзивної освіти в Україні.

Мета статті полягає в аналізі та оцінці сучасного стану інклюзивної освіти в Україні, виявленні основних проблем, що обмежують ефективність її впровадження, а також визначенні перспектив розвитку цього напрямку в контексті глобальних та національних тенденцій.

Завдання статті:

- оцінити рівень розвитку інклюзивної освіти в Україні на основі аналізу законодавчої та нормативної бази, а також існуючих програм і ініціатив;

- визначити проблеми, що виникають під час впровадження інклюзивного навчання в українських школах, зокрема у питаннях підготовки педагогічних кадрів, матеріально-технічного забезпечення та соціальної адаптації учнів з особливими потребами;

- запропонувати рекомендації щодо вдосконалення практики інклюзивного навчання в Україні на основі отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, який переживає стрімкі глобалізаційні зміни та впровадження новітніх технологій, особливо

важливо переосмислити підходи до формування суспільства і виховання майбутніх поколінь. У цьому контексті актуалізується питання забезпечення права кожної людини на якісну освіту та створення умов для її безперешкодного доступу. Новою освітньою парадигмою стає інклюзія (від англ. inclusion – «включення») [6, с. 87], яка передбачає не лише інтеграцію людей з інвалідністю та обмеженими можливостями у навчальний процес, а й створення сприятливих умов для їхньої повноцінної участі у соціальному житті. Інклюзія стає важливим інструментом побудови суспільства рівних можливостей.

Проблема інклюзивної освіти стала об'єктом активного дослідження як серед науковців, так і в громадському середовищі. Це підтверджує ініціатива ЮНЕСКО зі створення у 1993 році «Міжнародної комісії з освіти для XXI століття» [7, с. 64]. Інклюзивне навчання стає реальним за умов створення необхідних правових, методичних, фінансових та організаційних основ. Це передбачає розробку освітнього середовища, яке враховує потреби дітей з особливими освітніми потребам (ООП), забезпечення психолого-педагогічної та медико-соціальної підтримки, а також інтеграцію інноваційних підходів до навчання. Важливими аспектами є підготовка спеціалізованих кадрів, облаштування навчальних приміщень і залучення батьків до навчально-реабілітаційного процесу.

Інклюзивна освіта є одним із ключових напрямів модернізації освітньої системи України, орієнтованої на забезпечення рівного доступу до навчання для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних чи соціальних особливостей. Ключовим документом для розвитку інклюзивної освіти в Україні є концепція «Нової української школи», яка була затверджена Національною Радою Реформ. Першими важливими кроками у цьому напрямку є збільшення державного фінансування програм інклюзивної освіти [2, с. 427].

Права громадян України на освіту, зокрема для дітей з ООП, закріплені також в законах «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», які гарантують доступ до безкоштовної освіти в державних закладах. Закони «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», «Про державні соціальні стандарти», «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги» та «Про реабілітацію осіб з інвалідністю» визначають принцип доступності та створення умов для навчання відповідно до здібностей, інтересів і стану здоров'я. Ці документи спрямовані на забезпечення рівного доступу до освіти для осіб з ООП [3, с. 11].

Розвиток інклюзивної освіти в Україні розпочався ще за часів СРСР, але тоді увага зосереджувалася переважно на матеріальній допомозі та окремих послугах для навчання дітей з особливими потребами, а не на їх соціалізації. Лише

у 2010 році, після ухвалення Закону України «Про загальну середню освіту», питання інтеграції таких дітей у суспільство стало пріоритетним. Закон заклав основи для вдосконалення освітньої політики, надав правовий статус інклюзивному навчанню та впровадив спеціальні класи для дітей, які потребують корекції розвитку. Також було створено новий тип закладу – навчально-реабілітаційний центр, орієнтований на індивідуальні потреби учнів [4, с. 124]. Механізм інтеграції традиційного освітнього процесу до інклюзивного зображено на рис. 1.

Розвиток інклюзивної освіти в Україні пройшов кілька ключових етапів, які відображають поступове впровадження інклюзивної політики та практик. У 90-х роках реалізація міжнародної програми «Крок за кроком» стала першим етапом до соціальної адаптації та інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні заклади. У період 2008-2013 років ця ініціатива отримала новий імпульс завдяки канадсько-українському проекту «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні», який поглибив роботу над впровадженням інклюзії в навчальних закладах. З 2016 по 2019 рік у межах Всеукраїнського експерименту «Інклюзивна освіта – рівень свідомості нації» розпочалася активна співпраця між регіонами, що дозволило поширити досвід Запорізької області на інші частини країни [10, с. 30–32]. Ці етапи свідчать про важливу роль міжнародних проектів та національних ініціатив у формуванні сучасної системи інклюзивної освіти в Україні.

Станом на 1 січня 2020 року, за даними Міністерства освіти і науки України, в інклюзивних класах навчалося 19 345 учнів з особливими освітніми потребами, що у 7 разів більше, ніж п'ять років тому. В Україні було створено 13 782 інклюзивних класи, а 35% загальноосвітніх шкіл організували інклюзивне навчання у 2019/2020 навчальному році [10]. Ці цифри демонструють значний прогрес у впровадженні інклюзії в освітній системі України. Станом на початок 2024 року в країні вже функціонує 690 інклюзивно-ресурсних центрів. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 545 (підпункт 4, пункт 8) [8], ці центри активно співпрацюють із закладами освіти. Вони відіграють важливу роль у роботі команд, які забезпечують психологічний, виховний і педагогічний супровід учнів, а також у розробці й реалізації індивідуальних програм розвитку.

На жаль тих, хто потребує інклюзивної освіти також стає більше. За даними Міністерства соціальної політики, з 1990 року кількість людей з інвалідністю в Україні зросла вдвічі. Якщо тоді цей показник становив 3% населення, то до 2019 року він збільшився до 6%, що становить близько 3 мільйонів осіб, з яких понад 165 тисяч – це діти. Більшість

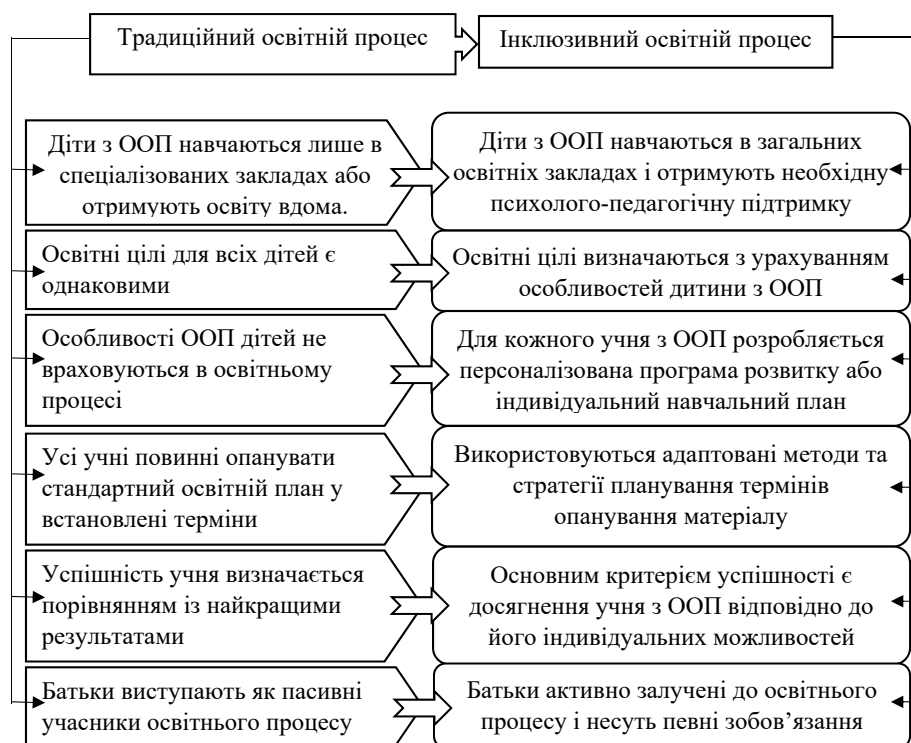

Рис. 1. Механізм інтеграції інклюзивного освітнього процесу до традиційного

Джерело: складено автором на основі [4, с. 124].

людей з інвалідністю, майже 80%, перебувають у працездатному віці. Також станом на 2017 рік поширеність розладів психіки та поведінки серед дітей віком від 0 до 17 років сягала 195 495 осіб, або 25% на 1000 дітей [11, с. 54]. На фоні повномасштабного вторгнення у 2022 році ситуація значно ускладнилася. Військові дії призвели до зростання кількості людей з інвалідністю через поранення, травми, стресові розлади та погіршення доступу до медичних і соціальних послуг. Особливо вразливими стали діти, які переживають психологічні травми, що вимагає посилення системи підтримки та реабілітації. Ці виклики підкреслюють необхідність адаптації наявних соціальних і освітніх програм до нових умов.

Проблема впровадження інклюзивної освіти в Україні відображає тривалий і складний процес реформування освітньої системи загалом. Інклюзія вимагає не лише матеріального забезпечення, а й формування толерантного ставлення у суспільстві. Однак наразі залишається низка невирішених питань. Про це свідчить анкетування, проведене серед 45 працівників дошкільних закладів і шкіл України, які працюють із дітьми з ООП [3, с. 11]. Респондентам запропонували відповісти на питання щодо сутності інклюзивної освіти, впровадження інноваційних методів навчання, забезпечення нормативно-правовою базою, фінансової підтримки педагогів, створення умов для дітей із порушеннями зору та чинників, що заважають розвитку інклюзії. Результати показали, що 79,1%

респондентів вважають нормативно-правову базу достатньою для підтримки розвитку інклюзивної освіти. Водночас 11,6% не погоджуються з цим, а 9,3% відзначають недосконалість нормативної бази та розбіжності між теорією і практикою. Щодо організації освітнього процесу та науково-методичного забезпечення закладів освіти, лише 31,8% респондентів вважають, що їхній заклад має все необхідне для якісного навчання. У той же час, 45,5% зазначають брак навчальних матеріалів, а 20,5% повідомляють про повну відсутність належного забезпечення. Лише 2,3% опитаних відзначили зусилля керівництва у цьому напрямку.

Система залучення асистентів учителів знаходиться лише на початковому етапі становлення, а норми щодо максимальної кількості дітей з ООП у класах або групах потребують додаткового уточнення. Ефективність створення інклюзивного середовища потребує детального аналізу та адаптації до потреб кожного регіону. Особливо гостро стоїть питання підготовки кваліфікованих фахівців [13, с. 98]. Рівень компетентності педагогів спеціальних закладів та асистентів учителів значно різниться, що потребує глибокого аналізу та вдосконалення системи професійної підготовки.

Ще одним викликом для впровадження інклюзивного навчання являються недоліки в управлінні державними коштами та відсутність належного контролю, що призводить до їх неефективного використання. За даними [14, с. 97], на об'єктах контролю було виявлено порушення, пов'язані

з витрачанням субвенцій, на загальну суму 2,693,9 тис. грн. Із них 2,617,0 тис. грн використано не за цільовим призначенням, 878,9 тис. грн витрачено неефективно, а також зафіксовано порушення майнових прав громадян на суму 31,4 тис. грн.

Дослідження питання оплати праці педагогічних працівників показало, що 80% опитаних виявили незадоволення своєю заробітною платою. Лише 16% респондентів висловили задоволення, тоді як решта утрималися від відповіді [3, с. 12]. Попри передбачене соціально-педагогічне супроводження, багато шкіл не мають достатнього фінансування для залучення кваліфікованих фахівців, а низька заробітна плата тьюторів ускладнює пошук мотивованих спеціалістів.

Вчителі також відзначають труднощі в плануванні уроків і розподілі часу: значна частина їхньої уваги спрямовується на вирішення поведінкових проблем, а також подання матеріалу для дітей з ООП, що негативно впливає на навчальний процес інших учнів. Відсутність належної підготовки для роботи в інклюзивному середовищі посилює ці проблеми [5, с. 105]. Ці факти говорять про те, що все ж таки спеціалізовані навчальні заклади для дітей з ООП мають свої суттєві переваги.

Формування та розвиток ефективної системи інклюзивної освіти в Україні можливі лише за умови взаємодії та узгодженості різних чинників із застосуванням соціально-економічних важелів та належного фінансування інклюзивної освіти [8].

Для успішного розвитку інклюзивної освіти в Україні важливо забезпечити чітку узгодженість між усіма ключовими соціально-економічними чинниками. Розпорошення зусиль чи їхня несинхронність можуть стати серйозною перешкодою на шляху досягнення оптимальних результатів у цій сфері.

Висновки. Інклюзивна освіта в Україні знаходиться на етапі активного розвитку, зокрема завдяки внесенню змін до законодавчої та нормативної бази, що сприяють забезпеченню рівного доступу до освіти для всіх дітей, зокрема для тих, які мають особливі освітні потреби. Проте на практиці спостерігаються значні відмінності у реалізації інклюзивного навчання між різними регіонами. Найбільш успішно цей процес впроваджується в більших містах, тоді як у сільських районах залишається низький рівень доступності таких послуг.

Під час впровадження інклюзивного навчання в українських школах виникають кілька важливих проблем. Першою є недостатня підготовка педагогічних кадрів. Більшість учителів не мають достатнього досвіду та спеціалізованих знань для роботи з дітьми з різними видами інвалідності. Другою проблемою є низький рівень матеріально-технічного забезпечення шкіл, зокрема недостатнє оснащення спеціалізованими навчальними матеріалами та технологіями. Третьою проблемою є недостатня соціальна адаптація учнів з особливими потребами до навчального середовища, що включає як психологічну підтримку, так і боротьбу з соціальними стереотипами серед інших учнів та педагогів.

Для подальшого розвитку інклюзивної освіти в Україні необхідно зосередити увагу на кількох важливих аспектах. По-перше, необхідно удосконалити програми підготовки педагогічних кадрів, включаючи в навчальні курси практичні аспекти роботи з дітьми з особливими потребами та психологічну підготовку. По-друге, важливо забезпечити рівний доступ до ресурсів для інклюзивного навчання в усіх регіонах, зокрема через державне фінансування на створення та оновлення спеціалізованих матеріалів та технологій. По-третє, слід зосередити увагу на розвитку програм психологічної підтримки

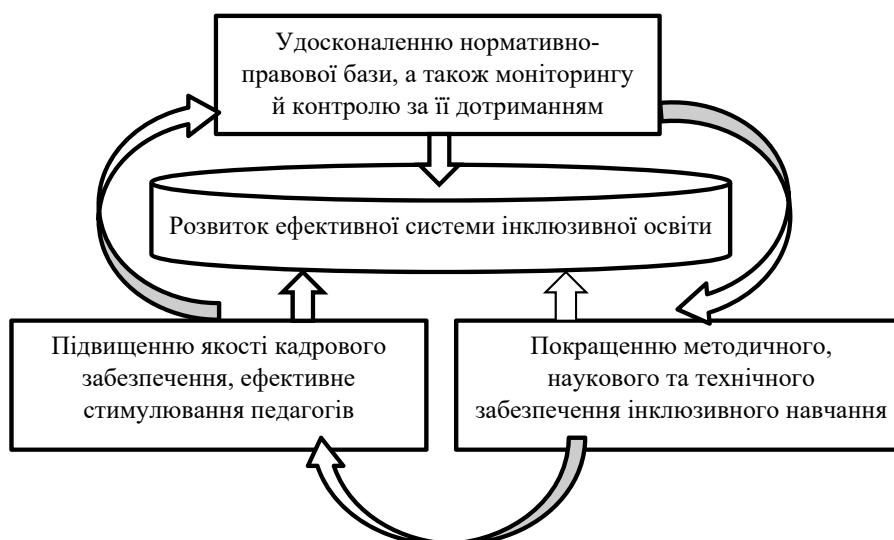

Рис. 2. Розвиток ефективної системи інклюзивної освіти

Джерело: складено автором на основі [8]

для учнів з особливими потребами та на створенні сприятливого соціального середовища в школах.

Перспективним напрямом є вивчення реальної ефективності програм підготовки педагогів для роботи в інклюзивних класах. Це дозволить не тільки оцінити наявні програми, але й розробити нові, більш адаптовані до потреб учнів з особливими освітніми потребами.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Крилошанська Л.І. Проблеми та перспективи розвитку інклюзивної освіти в Україні. *Ефективність державного управління*. 2021. № 1 (66). С. 70–80. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.66.2021.233450>
2. Любунь Ю. Інклюзивна освіта: проблеми та перспективи. *Collection of Scientific Papers. Cambridge. UK*. 2024. Вип. 3. С. 426–428. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-29.03.2024.089>
3. Потапук Л. М. Розвиток інклюзивної освіти в Україні: проблеми та перспективи впровадження. *Педагогічні науки: теорія та практика*. 2023. № 3 (47). С. 7–13. DOI: <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-3-01>
4. Омельченко А.О. Проблеми та перспективи розвитку інклюзії в українських закладах освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 1 (332). С. 123–130. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2020-1\(332\)-123-130](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2020-1(332)-123-130)
5. Ткаченко О. Проблеми та перспективи розвитку інклюзивної освіти в умовах євроінтеграції України. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. С. 102–109. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.14>
6. Гайдаєнко Н.С. Проблеми та перспективи розвитку інклюзивної освіти в умовах реформування освітньої галузі України. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2021. № 3(102). С. 85–94. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-102-3-85-94>
7. Лоїк Г.Б. Перспективи розвитку інклюзивної освіти в Україні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 72. С. 63–67. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.72-1.11>
8. Миколіук А.М. Проблеми та пріоритети розвитку інклюзивної освіти в Україні: економічний аспект. *Економіка та суспільство*. 2024. №67. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-42>
9. Демус Я. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми і перспективи. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2021. №24. С. 203–212. DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2021.24.255927>
10. Коноз О.Б. Розвиток інклюзивної освіти в Україні в період 2001–2020 років. *Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2021. № 37. С. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/37.4>
11. Гевко І. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2019. № 1 (64). С. 52–58. URL: <http://www.mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Ped-visnyk-64-2019-11.pdf>
12. Зозуля І. Є. Розвиток інклюзивної освіти в Україні (досвід Вінниччини). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. № 4. С. 31–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2017_4_7
13. Чупахіна С. Впровадження інклюзивної освіти в Україні: реалії та перспективи. *Освітній простір України*. 2017. № 9(9). С. 193–198. DOI:10.15330/esu.9.193-198
14. Снісаренко О. І. Інклюзивна освіта в Україні: аналіз механізму державних видатків. *Публічне управління та адміністрування*. 2020. № 10 (232). С. 92–101. DOI: 10.32752/1993-6788-2020-10-232-92-101
15. Колупаєва А.А. Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: монографія. Київ: ТОВ «АТОПОЛ». 2016. 152 с. DOI: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/708183>